

ARCHITECTURAL BUILDINGS IN AND AROUND AĞRI DURING OTTOMAN PERIOD

Although Ağrı and its environment are very rich in terms of architectural buildings, these have not adequately been studied except İshakpaşa Palace. In this study it is aimed to analyze Ottoman age architectural buildings in Ağrı and its provinces, finding out and examining in detail which have not reached today.

The Old Bayezid Castle, which is the oldest one, features original Urartian construction. The castle was ruined during Ottoman-Iran, Otoman-Russia wars and subsequently repaired. İshak Paşa Palace Graveyard and Graveyard Masjid are other Ottoman buildings in old Bayezid. Old Bayezid Mosque which is the oldest mosque in Doğubayazıt features classic Ottoman construction and materials. The İshak Paşa Palace in Old Bayezid is famous for its eclectic architectural elements and three dimensional ornamental sculptures. Toprakkale Villiage Mosque in Toprakkale Villiage, which is the center of Old Eleşkirt, features square based and single domed style of Ottoman architecture.

Hamur Castle, Hamur Tomb and Şoşik Castle are other Ottoman architectural buildings which are destroyed. Hamur Tomb in town center is an extraordinary building in Ottoman architecture.

Anahtar Kelimeler: Ağrı'da Mimari eserler, Osmanlı mimarisi, İshak Paşa Sarayı

Key Words: Architectural buildings in Ağrı, Ottoman architecture, İshak Pasha Palace

GİRİŞ

I- Giriş

Asya'dan Anadolu'ya gelen göç ve akınların Anadolu topraklarındaki ilk geçiş yollarından biri olan Ağrı ve çevresi stratejik konumu nedeni ile tarih öncesi dönemlerden beri önemli bir yer olmuştur. Bölge bir geçiş yolu üzerinde bulunduğu için bünyesinde birçok uygarlığın izlerini saklamaktadır. Kayalara oyulmuş mağaralar, höyükler, kaleler, mezarlıklar, türbeler, saray ve camiler geçmiş uygarlıklara ait önemli izleri oluşturmaktadır. Bu değerleri ile Türkiye'nin kültürel doku açısından en zengin illerinden biri olan Ağrı, bilimsel çalışmalar açısından da Türkiye'nin en fakir illerinden birisi durumundadır. Son yıllarda Doğubayazıt ve Ağrı Dağı çevresinde yapılan bazı yüzey araştırmaları dışında ilin genelini kapsayan bir çalışma yapılmamıştır. Yüzey araştırması yapılamayan nadir illerden biri olan Ağrı ve çevresi özellikle son yıllarda define avcılarının insafsız tahribatlarına maruz kalmıştır. Osmanlı döneminden günümüze ulaşabilen yapılardan başta İshak Paşa Sarayı olmak üzere kaleler, camiler ve mezarlıklar bu tahribattan en çok zarar gören yapılar olmuştur. Saray ve camiler dışındaki eserlerin çoğu tespit ve tescilleri yapılmamıştır. Korunmaları ile ilgili bir önlem alınmadığı için çoğu kaderlerine terk edilmiştir.

* Öğr. Gör. Dr. Atatürk Üniversitesi Ağrı Eğitim Fakültesi AĞRI.

II- Ağrı ve Çevresinin Kısa Tarihçesi

Jeolojik ve jeopolitik açıdan önemli bir konumda olan Ağrı ve çevresinin tarihi ile ilgili yeterli araştırmalar yapılmamıştır. Ancak son yıllarda yapılan yüzey araştırmalarında bölgenin M.Ö. IV. binden itibaren yerleşim bölgesi olarak kullanıldığı ve kültürel veriler açısından aktif bir konumda olduğu anlaşılmıştır.¹ Çevrede Erken Demir Çağı'na ait tespit edilen birçok nekropolde ele geçirilen buluntular bölgenin Erken Demir Çağı kronolojisini belirlemede önemli bulgular sağlamıştır.² M.Ö. IX. yüzyıl ortalarında başkent Tuşpa (Van) olmak üzere Urartu Devleti kurulmuş, bölge toprakları İşpuini ve Menua zamanında Urartu hâkimiyetine alınmıştır.³ Urartu Devleti'nin yıkılmasından sonra M.Ö. VI. yüzyılın ortalarına kadar bölgeye Medler hakim olmuşlarsa da, Pers İmparatorluğu'nun kurulması ile M.Ö. 549-331 yılları arasında Perslerin egemenliğinde kalmıştır.⁴ M.Ö.331 yılında büyük İskender tarafından istila edilen bölge, M.Ö.189 yılına kadar Slevkos İmparatorluğu'nun sınırları içinde kalmıştır. Romalıların Slevkos egemenliğine son vermesiyle bölge Roma İmparatorluğu'nun egemenliğine girmiş, M.S. III. yüzyıla kadar da Romalılar ve Partlar arasında tampon bölge olarak sık sık el değiştirmiştir.⁵

IV. yüzyılda Hun Türkleri ile Sasani akınları arasında el değiştiren bölge, VIII. yüzyılın sonlarında Bagrathlıların egemenliğine geçmiş, IX. ve XI. yüzyıllar arasında Bizanslılar ve Araplar arasında el değiştirmiştir.⁶

Sultan Alpaslan'ın 1064'te Anadolu'ya yaptığı akınlar sonucu Büyük Selçukluların hâkimiyetine giren bölge sırasıyla, Harzemşahlılar, Moğollar, Anadolu Selçuklu Devleti, İlhanlılar, Celayirliler, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safevilerin eline geçmiştir.⁷

Yavuz Sultan Selim'in Safevilere karşı düzenlediği Çaldıran Seferi'nin anlatıldığı Haydar Çelebi'nin Ruznamesi (Münseât'üs-Selatin)'ne göre sefer sırasında ordu Bayezid yakınlarında konaklayınca Bayezid Kalesi halkı temsilcilerini göndererek Osmanlılara itaatlerini arz etmiş ve bölge Osmanlı topraklarına katılmıştır.⁸ Zaman zaman Safevilerle Osmanlılar arasında el değiştiren bölge, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534 tarihli İran Seferi ve IV. Murat'ın 1635 tarihli Revan Seferi ile tekrar Osmanlıların eline geçmiştir.⁹

Safevi-Osmanlı savaşları ile sık sık el değiştiren bölgede, 1639 tarihli Kars-ı Şirin Antlaşması ile uzun zamandan beri devam eden geçimsizlikler sona ermiş, merkezi Ahıska olan Çıldır Eyaleti'ne bağlanmış, valiliğine de Çıldır Hanedanları'ndan I. İshak Paşa atanmıştır.¹⁰

Ağrı ve çevresi Osmanlı topraklarına katıldıktan sonra önce Van Vilayeti'ne, daha sonra da Erzurum Eyaleti'ne bağlı bir sancak olarak idari taksimatta yerini almıştır.¹¹

1- A.ÖZFİRAT, Doğu Anadolu Yayla Kültürleri (M.Ö. II. Bin Yıl), İstanbul, 2001, s.71; ÖZFİRAT, "Ağrı Dağı Arkeolojik Yüzey Araştırması", Güneşin Doğduğu Yer: Doğubeyazıt Sempozyumu Bildirileri, İstanbul, 2004, s.89-102; A.CEYLAN, "Doğubeyazıt'ın Eskiçağ Tarihine Bir Bakış (İlk Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na)", Güneşin Doğduğu Yer: Doğubeyazıt Sempozyumu Bildirileri, İstanbul, 2004, s.41-50; O.BELLİ, "Doğubeyazıt Bölgesinde Tunç Çağı Kalelerinin Araştırılması", Güneşin Doğduğu Yer: Doğubeyazıt Sempozyumu Bildirileri, İstanbul, 2004, s.27-40.

2- O.BELLİ, "Kuzeydoğu Anadolu'da Erken Demir Çağı'na Ait Kale ve Nekropollerin Araştırılması", Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi, Ankara, 2000, s.366-368; E.KONYAR, "Demir Çağında Doğubeyazıt ve Çevresi", Güneşin Doğduğu Yer: Doğubeyazıt Sempozyumu Bildirileri, İstanbul, 2004, s.51-72.

3- A.M.DİNÇOL, "Yeni Urartu Yazıtları ve Yazıt Parçaları", Anadolu Araştırmaları 11, İstanbul, 1989, s.137-148; B.Y.HATUNOĞLU-A.GÜL, Ağrı İli ve Havalisi Tarihi, Ağrı, 1999, s.19-20; O.BELLİ, "Urartular" Anadolu Uygulukları Ansiklopedisi, C.1, İstanbul, 1982, s.155-156.

4- İ.ALPASLAN, Atatürk Yılında Ağrı, Ankara 1982, s.72.

5- FKIRZIOĞLU, Kars Tarihi, Ankara 1955, s.213.

6- İ.ALPASLAN, a.g.e., s.76-78.

7- E.(DERİNSU) DAYI, "Geçmişten Günümüze Doğu Bayezit Bölgesinde Siyasi Gelişmeler", Güneşin Doğduğu Yer: Doğubeyazıt Sempozyumu Bildirileri, İstanbul, 2004, s.137.

8- M.F. KIRZIOĞLU, "Ağrı", Turizm Bülteni, S.51, Ocak 1996, s.5.

9- M.F. KIRZIOĞLU, Kars, s.910.

10- Y.BİNGÖL, İshak Paşa Sarayı, Ankara 1999, s.53.

11- E.(DERİNSU) DAYI, a.g.e., s.137.

Bölge 1828–1829, 1854–1856, 1877–1878 ve I.Dünya Savaşı olmak üzere dört defa Rus işgali görmüş, bu işgaller sırasında büyük bir yıkıma uğramıştır. 1914 yılına kadar Bayezid Mutasarrıflığı olarak Erzurum Eyaleti'ne bağlıyken, 1927'de Karaköse il merkezi olmuş; 1927 yılında sınırları içinde bulunan Ağrı Dağı'na izafeten Ağrı adını almıştır ¹²

Ağrı ve çevresi Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra hızlı bir yapılaşma süreci içine girmiştir. Bölgenin kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra ilk defa III. Murat döneminde 1578 tarihinde tahrir kayıtları yapılmıştır ¹³

1288, 1291 ve 1318 tarihli salnamelere bakıldığında bölgenin cami, mescit, tekke, zaviye, türbe, han, hamam, çeşme, köprü ve dükkânları ile oldukça bayındır bir durumda olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴ Ancak yukarıda bahsedildiği gibi sınırda bulunmasından dolayı sık sık işgallere uğramış ve büyük yıkımlar yaşamıştır. Bu nedenle bütün bu yapılardan çok azı günümüze ulaşabilmiştir.

Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran zaferi ile Osmanlı hâkimiyetine giren bölgenin en önemli merkezi Bayezid şehridir. Osmanlı dönemine ait ilk mimari izlerin görüldüğü bu sınır şehrinde yer alan en eski yapı şehrin iç kalesidir.

III- Doğubayazıt İlçesi'nde Bulunan Osmanlı Dönemi Yapıları

Osmanlı Döneminde bir sınır kenti olan Eski Bayezid, bugünkü ilçe merkezine 7 km. uzaklıktadır. İlçe merkezi, arazinin topoğrafik yapısının engebeli olması nedeni ile gelişmeye uygun olmadığı için 1938 yılında Sarıova'ya taşınmıştır. Bu tarihten sonra terk edilerek bir ören yeri olarak kalmıştır. Bölgede Osmanlı mimarisine ait yapıların en çok görüldüğü yer burasıdır.

III-1. Bayezid Kalesi: Eski Bayezid'in kuzey-batısında, yekpare sert ve dik kayalar üzerine inşa edilmiştir. Belleburç denilen semtte yer alan kale eski kasabaya 300 m. uzaklıkta ve yüksekte bulunmaktadır.¹⁵ Güneyinde bulunan İshak Paşa Sarayı ile kale arasında derin bir vadi yer almaktadır (Resim.1).

Bayezid Kalesi'nde bulunan Urartu dönemine ait kaya mezarı ilk yapımının Urartulara kadar uzandığını göstermektedir ¹⁶ Ortaçağ boyunca defalarca el değiştiren kale Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi sırasında Osmanlıların eline geçmiştir ¹⁷

Kale, Osmanlı döneminde zaman zaman çeşitli onarımlar geçirmiştir. Mahmut Paşa'nın Bayezid Sancakbeyliği sırasında (1722–1767), Erzurum Beylerbeyi İbrahim Paşa'ya gönderilen 1763 tarihli bir mektupta kalenin onarımından bahsedilmektedir ¹⁸

Bayezid Kalesi 1828, 1855, 1877–1878 Osmanlı-Rus savaşlarında ve I.Dünya Savaşı sırasındaki Ermeni isyanlarında tahrip olmuştur.

Bir zamanlar Osmanlı Devleti'nin doğudaki en önemli sancak merkezlerinden biri olan Bayezit şehrinin etrafındaki surlar ve iç kalenin XIX. yüzyılın sonlarına kadar sağlam olduğu bu yıllarda yöreye gelen yabancı seyyahların ¹⁹ çizdiği gravürlerden anlaşılmaktadır (Resim.2).

12- A.H.SEMERCİOĞLU, "Ağrı İli ve Ağrı Tarihi", Mesuliyet Gazetesi, S.1009, 2 Temmuz 1966, Ağrı.

13- B.Y.HATUNOĞLU-A.GÜL, a.g.e., s.82.

14- B.Y.HATUNOĞLU-A.GÜL, a.g.e., s.256–260.

15- Y.ÇETİN, "Bayezid Kalesi Tarihi ve Mimarisi", Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri, İstanbul, 2004, s.205.214.

16- O.BELLİ, "Urartular", s.167.

17- Feridun Bey, Münşeat-ı İstanbul, 1274, s.394.

18- Z.SÖNMEZ, "Bayezid Sancakbeyi Mahmut Paşa'nın Tarihi Kişiliği ve Erzurum'da Bulunan Türbesi Üzerine Bazı Notlar", Mimarlık Tarih ve Restorasyon Enstitüsü Bülteni, S.13–14, İstanbul, 1981, s.6.

19- P.A. JAUBERT, Voyage Armenie Et En Persé, Paris, 1810, s.29; A.Le FAURE, Historie de La Guera d'Orient, 1877; E.OLLIER, Cassell's Illustrated history of the Russo-Türkish was. London 1878; VANDENBURCH, Die Heutige Türkei, Leipzig, 1882; C.TEXIER, Description del'Armenie la Perse et la Mésopotamie, 2Bde., Paris 1939.

Şehrin etrafını kuşatan surlardan birkaç temel izi hariç tamamı kaybolduğu için planı hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Ancak XIX. yüzyılda çizilen gravürlerden anlaşılacağı üzere dış surlar şehrin doğusundaki sarp kayalığın üzerinden başlayıp güneydeki İshak Paşa Sarayı'nı da içine alacak şekilde bütün şehri kuşatmakta idi.

Sert ve dik kayalar üzerine inşa edilen iç kale, Anadolu'daki diğer kalelere göre oldukça küçük ölçülerdedir. Kale, plan bakımından belli bir düzen göstermez. Kayaların durumlarına göre kalenin inşa edildiği görülmektedir. Bu nedenle kayalardan büyük ölçüde faydalanılmıştır. Kalenin beden duvarlarında farklı malzeme ve onarım izleri dikkat çekmektedir.

Kalenin giriş kısmı tahrip olmuştur. Ancak kayaların ve duvarların durumuna göre batı yönde yer alan rampadan kale kapısına varılması gerekir.

III-2. Eski Bayezid Camii: Eski Bayezid şehrinin muhtemelen en eski camii olan ve Cami-i Gevher-i Digâr,²⁰ Eski Camii²¹ veya Sultan Selim I Camii²² adları ile anılan Eski Bayezid Camii iç kalenin güney eteğindeki yamaçta bulunmaktadır (Resim.1-3).

Kimin tarafından yapıldığı kesin bilinmemekle beraber, G. Goodwin ve O. Aslanapa²³ caminin I.Selim tarafından yapıldığını ileri sürerler. Ancak I.Selim'in Çaldıran Seferi Menzilmeleri'nde padişahın Bayezid'e girmeden Ağrı Dağı karşısında Karapungar yanındaki Karaköy'de konakladığı ve kale halkının gelip itaat ettikleri anlatılmaktadır.²⁴ Öte yandan Çaldıran Seferi gibi önemli bir sefer sırasında bir gecede alelacele caminin yapılmış olması pek mümkün görülmemektedir.

Caminin taç kapısı üzerinde yer alan ve sonradan kazıldığı tahmin edilen Farsça kitabe tahrip edilmeden okunmuş olup şu ifadeler geçmektedir:

“Hatifi andan ki mara, na geha der samia

Tarih-i Camii esselat'ül camia”

Türkçesi: “Hatifi kulağıma ansızın bir ses geldi ki caminin tarihi söylendi”

Şiirin ifade edildiği eserlerde ebcet hesabı ile H.1096 (M.1687) tarihinin düşürüldüğü yazılmaktadır.²⁵ Günümüze ulaşmayan bu kitabe muhtemelen sonradan tahrip edilmiştir. Caminin taç kapı kavsara kemeri içinde muhtemelen bahsedilen kitabenin bulunduğu yere sonradan boş bir mermer levha yerleştirilmiştir (Resim.4).

Giriş kapısının basık kemerinin üzerinde başka bir kitabenin daha izleri mevcuttur. Bu kitabenin birinci satırının sonunda “bi-ğayri-hakkın” ibaresi okunabilmektedir. Muhtemelen Kuran-ı Kerim'den bir ayeti ihtiva eden bu kitabenin de mahiyeti anlaşılamamıştır.²⁶

Caminin yer aldığı vadinin kuzey tarafı düzeltilip güneyde vadi zemininden başlamak üzere duvar örülerek düz bir teras oluşturulmuş ve üzerine cami inşa edilmiştir. Kahverengi, kırmızı, sarı ve beyaz renkli kesme taşlarla inşa edilen camide sarı ve beyaz renkteki taşlar muhtemelen çeşitli dönemlerdeki onarımlar sırasında kullanılmıştır.

Bugün kuzey cepheye daha önceden var olan beş gözlü, kubbeli son cemaat yeri kemerlerinin dayandığı plastırlar ve kemer izleri belli olmaktadır. Kuzey cephenin tam ortasında yer alan taç kapı kademeli profillerle çerçevelemiş sivri kemerli, eyvan türü bir açıklığa sahiptir. Taç kapının sağında ve solunda mukarnas kavsaralı iki mihrabiye ve iki pencere bulunmaktadır.

20- A.H.SEMERCİOĞLU, a.g.e. S.985; İ. ALPASLAN, a.g.e. s.192.

21- İ. ALPASLAN, a.g.e., s.192.

22- G.GOODWIN, a.g.e., s.307; İ. ASLANAPA, a.g.e. s.162.

23- G.GOODWIN, a.g.e. s.307; İ. ASLANAPA, a.g.e. s.162.

24- M.F. KIRZIOĞLU, Kars, s.509-510.

25- A.H.SEMERCİOĞLU, a.g.e., S.985; İ. ASLANAPA, a.g.e. s.192.

26- A.A.BAYHAN, “Eski Bayezid Camii hakkında Düşünceler”, Güneşin Doğduğu Yer: Doğubeyazıt Sempozyumu Bildirileri, İstanbul, 2004, s.287.

Kuzey-batı köşede yer alan minare beden duvarlarına bitişik olup kare kaidesi 2.5 m. kadar dışarı taşını yapılarak kubbe kasnağına kadar yükselmektedir. Silindirik gövdenin üzerinde belli aralıklarla yerleştirilmiş küçük dikdörtgen pencereler ve şerefe altlığına yakın yerde birer damla motifli bulunmaktadır. Yayvan biçimli şerefenin altlığı sade olup korkuluk mevcut değildir. Daha küçük çaplı petek kısmının üzeri konik bir taş külahla sonuçlanmış üzerine de bir madeni alem yerleştirilmiştir.

Caminin batı cephesinde biri altta ikisi üstte toplam üç pencere bulunmaktadır. Doğu cephede bu düzen tekrar edilmiştir. Güney cephede ise doğu ve batı uçlarda iki kat halinde dört pencere bulunmaktadır. Alt sıradaki pencereler dikdörtgen çerçeveli olup üst sıradakiler kemerlidir. Ayrıca kible duvarının ortasında yer alan mihrabın üzerine denk gelen yere bir de mazgal pencere açılmıştır.

Cami, dıştan dışa 15.30 x15.30 m. ebatlarında kare plânlı bir yapıya sahiptir. Sekizgen kasnağa oturan tek kubbe ile örtülüdür (Çizim.1). Kubbe basık ve daire kemerli dört tromp üzerine oturmaktadır. Beden duvarlarının bölgesel etkiler dolayısıyla kısa tutulması ve trompların yuvarlak kemerli olması nedeniyle geçişler eğimli birer tonoz biçimine dönüşmüştür.²⁷

Kible duvarının ortasında yer alan beşgen mihrap etrafı profillerle çevrili olup köşelerinde silindirik gövdeli ve mukarnas başlıklı sütunceleri bulunmaktadır. Mukarnas kavsarası dışında başka süslemesi yoktur (Resim.5).

Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarımı yapılarak yıkılmaktan son anda kurtarılan Bayezid Eski Camii Osmanlı cami mimarisinde çok sayıda kullanılan kare mekânlı tek kubbeli ve beş gözlü son cemaat yerine sahip plân tipinin güzel bir örneğidir. Plân ve mimari özellikleri bakımından Doğu ve Güneydoğu Anadolu da bulunan birçok cami ile benzerlik göstermektedir.

III-3. İshak Paşa Sarayı Mezarlığı: Eski Bayezid şehrinde Osmanlı mimarisine ait izlerin görüldüğü bir başka yer de İshak Paşa Sarayı'nın 70 m. güneybatısında yer alan Saray Mezarlığı'dır (Resim.6).

Oldukça harap halde bulunan mezarların çoğu saray hanedanı veya hanedana yakın nüfuzlu kişilere ait olmalıdır. Üzeri açık şâhideli sanduka tipi ve tek blok taştan kesilen şâhidesiz sanduka tipi mezarlar son derece zengin bir taş işçiliği göstermektedir. Bezemelerde kullanılan stilize edilmiş bitkisel motifleri ve geometrik kompozisyonlar İshak Paşa Sarayı süslemeleri ile de yakınlık göstermektedir.

III-4. İshak Paşa Sarayı Mezarlık Mescidi: Saray mezarlığının batı bölümünde bulunan Mezarlık Mescidi'nin kim tarafından ne zaman yaptırıldığı bilinmemektedir. Kuzey cephede harime açılan taç kapı üzerinde yer alan kitabe tahrip olduğundan mahiyeti tam olarak anlaşılmamıştır. Kartuşlar içine yazılmış altı satırlık kabartma sülüs Osmanlıca kitabenin beşinci satırında Hasib adlı bir şairin, sade (noksansız) harflerle düştüğü tarihin hesap edilmesi harf noksanlıkları sebebi ile mümkün değildir. Ancak mezarlıkta bulunan en erken tarihli mezar 1728-1729'dur. Mezarlığın kuruluşu mescitle birlikte uyum gösterdiğinden, mescidin bu yıllarda mevcut olabileceği düşünülebilir. Sarayın bitiş tarihi olan 1784'de bazı mezarlarla birlikte mescidin de mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda mescidin XVIII. yüzyılın ilk yarısında inşa edilmesi gerekir.²⁸

Dıştan 8.95x8.95 m. ebatlarındaki mescit, tromp geçişli, günümüzde yıkılmış durumdaki bir

27- A.A.BAYHAN, a.g.e., s.284.

28- M.S. BAYRAKTAR, "Eski Doğubayazıt'ta (Bayezid) İshak Paşa Sarayı Mezarlığı ve Mezarlık Mescidi", Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri, İstanbul, 2004, s.348.

kubbe ile örtülüdür (Çizim.2). Krem rengi düzgün kesme taşların kullanıldığı mescidin girişi kuzey cephededir. Kapı eyvan türü bir açıklığa sahiptir. Düz atkı taşlı girişin hemen üzerinde tahrip edilmiş inşa kitabesi yer almaktadır. Kapının dış kenarlarında gövdeleri burmalı, üzerleri mukarnaslı başlıklara sahip sütünceler bulunmaktadır.

Mescidin kuzey cephesi tamamen sağır tutulmuş, diğer cephelerde tek kat halinde simetrik düzende ikişer pencere bulunmaktadır.

İç mekân oldukça tahrip olmuştur. Kible duvarının ortasında yer alan dörtgen mihrap nişi mukarnas kavsaralıdır. Kavsaranın üst kısmına istirdiye şekilli küçük bir niş yerleştirilmiştir. Mihrabın iki yanında gövdeleri burmalı, üzerlerinde mukarnaslı başlıkları olan sütünceler bulunmaktadır.

Mezarlık mescidi, plan, malzeme ve süsleme özellikleri ile başta bölgedeki yapılar olmak üzere Osmanlı mimarisinin görüldüğü birçok yerdeki yapılarla benzerlik göstermektedir.

Son derece harap haldeki mezarlık ve mescit acil olarak bir kazı ve restorasyon ihyasıyla kurtarmayı beklemektedir.

III-5. Doğubayazıt İshak Paşa Sarayı: Yapıldığı yüzyılda olduğu gibi günümüzde de bölgedeki en önemli Osmanlı mimari eseri olan İshak Paşa Sarayı, geç bir dönemde inşa edilmesine rağmen sınırda bulunmasından dolayı Osmanlı-Rus, Osmanlı-İran savaşlarında çabuk tahrip olmuştur. Özellikle ilçe merkezinin 1938 yılında şimdiki yeri olan istasyon mevkiine taşınmasından sonra tamamen sahipsiz kalan sarayın taşları yerinden sökülerek büyük tahribata uğratılmıştır.

Saray, Eski Bayezid şehir merkezinde ve bugünkü Doğubayazıt ilçe merkezinin 7 km. güneydoğusunda bulunmaktadır (Resim.7). Şehirden biraz uzakta 25-30 m. yükseklikteki "Karaburun" denilen tepenin üç tarafı payanda duvarları ile takviye edilerek üzerinde düz bir platform oluşturulmuş ve saray bu düzlüğe inşa edilmiştir (Çizim.3). Tepenin yalnız doğu tarafında civar araziye bağlı olan sarayın giriş kapısı ve dar cephesi bulunmaktadır .²⁹

Sarayın yapılış tarihi harem taç kapısı üzerinde yer alan iki satırlık kitabede H.1199 (M.1784) tarihinde İshak Paşa tarafından yaptırıldığı yazılmaktadır .³⁰Fakat sarayın genel durumundan, iç içe avlularla, portallerin, farklı özellikler gösteren taş süslemelerinin üslubundan yapının bir çırpıda tamamlanmadığı ve yapının uzun yıllar sürdüğü anlaşılmaktadır .³¹

İlk yapımı XVII. yüzyılın sonlarına kadar uzanan sarayın bazı bölümleri tek, bazı bölümleri iki, bazı bölümleri bodrumlarla birlikte üç katlı olacak şekilde ve başlıca iki avlu çevresinde oluşturulan bölümlerle ana kütleliyi oluşturan Harem bölümünden meydana gelmiştir.³²

Sarayın birinci avlusuna girişi sağlayan ihtişamlı taç kapı dışarı ve yukarı doğru taşırılmış oldukça sağlam bir kuruluşu vardır. Osmanlı saraylarının dış girişlerini hatırlatan taç kapının, etkileyici görünümü, Anadolu Selçuklu yapılarındaki taç kapı görüntüsünü önemli ölçüde vurgulamıştır³³ (Resim.8). Süsleme detaylarında Osmanlı sanatının batılılaşma sürecinde Ampir cephe düzenlemelerini hatırlatan uygulamalarla dikkat çeken taç kapının açıldığı birini avlunun sağ tarafında hemen taç kapıya bitişik olarak yapılmış bir çeşme, solda bekçi odaları yer alır.

29- M.AKOK, "Ağrı Doğubayazıt İshak Paşa Sarayı Rölevesi ve Mimarisi", Türk Arkeoloji Dergisi, S. X-2, Ankara,1961, s.31.

30- M.AKOK, a.g.e, s.30; Z.ÜNSEL, "İshak Paşa Sarayı", Türk Tarih Mecmuası, S.4, Ankara, 1965,s.45.; C.E.ARSEVEN, Türk Sanatı, İstanbul, 1970, s.139; S.EYCE, "İshak Paşa Sarayı", Türk Ansiklopedisi, C.XX., Ankara, 1972, s.234-235; Anonim,Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, s.187-189; M.SÖZEN, Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan, İstanbul, 1975, s.328-331; G.ERİM; "İshak Paşa Sarayı", Türkiyemiz, S.22, Ankara, 1977, s.23-24; H.GÜNDOĞDU, Doğubayazıt İshak Paşa Sarayı, Ankara, 1991, s.13; BİNGÖL, a.g.e., s.31; H.YURTTAŞ, "Türk Saray Mimarisi İçerisinde İshak Paşa Sarayı'nın Yeri", Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri, İstanbul, 2004, s.261.

31- M.AKOK, a.g.e., s.32; GÜNDOĞDU,"Osmanlı Hanedan Sarayları Hakkında Bir Deneme ve Doğubayazıt'ta İshak Paşa Sarayı", Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, S.14, Erzurum, 1986, s.12.

32- H.GÜNDOĞDU, Doğubayazıt, s.76.

33- H.GÜNDOĞDU, Doğubayazıt, s.21.

Kare planlı avlunun sağında altı bodrumlu geniş bölmeler zindan olarak düzenlenmiştir. Solda dış duvara paralel arabalık veya tavla bulunur.

Birinci avluyu takiben oldukça yüksek bir taç kapı ile ikinci avluya geçilmektedir (Resim.9). Anıtsal bir Gotik kapı tarzında inşa edilmiş girişin alt kısmında, 10 m. kadar uzunlukta tonozlu bir geçit bulunmaktadır. İkinci avlunun sağ tarafında sarayın mabeyni ile selamlık teşkilatının yapı grupları ile cami ve camiye bitişik bir türbe yer alır. Sol tarafta ise sonradan ilave edilmiş gibi duran ve sarayın selamlık dairelerinin başka kısımlarını oluşturan yapıların bodrumları ve duvarlarının bir kısmı görülmektedir .³⁴

İkinci avludan cephenin biraz sağına kaydırılarak ve duvar içine yerleştirilmiş taç kapıdan girilen selamlık bölümü dikdörtgen planlı bir mabeyin salonu ve odalardan meydana gelmektedir. Bu bölümde kuzey cepheye bakan bugün üzeri yıkılmış odanın cumbası taşıyan ahşap konsollara insan, arslan ve kartal formu verilerek sembolik bir kompozisyon yaratılmıştır. Türk sanatının hemen hemen her döneminde çeşitli amaçları simgelemekte kullanılan figürler burada biraz stilize edilerek kullanılmıştır³⁵ (Resim.10).

Selamlığın batı bölümüne cami ve medrese yerleştirilmiştir. Kare planlı caminin kuzey bölümünde medrese, kuzeybatı köşesinde de minare yer almaktadır. Tromp geçişli, tek kubbeli cami son derece temiz bir taş işçiliği göstermektedir. Süslemelerinde genel olarak klasik Türk süsleme motifleri ile birlikte Osmanlı sanatının Lale devri yapılarındaki Barok ve Rokoko etkiler sezilir .³⁶ Caminin güney duvarına bitişik olan sekizgen planlı türbe küçük ölçülerde olmasına rağmen hareketli cephesiyle, geleneksel özelliklerle bölgesel özelliklerin başarılı bir sentezini göstermektedir³⁷ (Resim.11).

İkinci avlunun batı ucunda yer alan Harem bölümüne kitabe ve bezeme bakımından oldukça yoğun olan bir taç kapı ile girilir. İkinci kapıdan yüksek olan bu kapı iki katlı bir form gösterir. Taç kapıyı çevreleyen aşırı plastik etkiler yaratan bitkisel süsleme kuşağının en alt kısmında karşılıklı olarak yerleştirmiş "arma" vaziyetinde iki arslan kabartması dikkat çekmektedir³⁸(Resim.12). Sarayın yapım tarihi ile ilgili bilginin içerdiği kitabenin de yer aldığı bu taç kapının gerisinde yer alan Harem dairesi sarayın kitlesel olarak en kalabalık bölümünü oluşturur. Muayede salonu, hamam, mutfak ve harem odaları ile kompleks bir yapı oluşturan bu bölüm iki katlı olarak düzenlenmiştir. Arkadaki has bahçeye batı cephenin ortasında yer alan bir kapı ile geçilmektedir.

Bu bölümde yer alan muayede salonunun süslemeleri, ayetler, hadisler ve İshak Paşa'yı öven şiirlerden oluşan kitabeleri zengin bir taş işçiliğın ürünleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Plân anlayışı bakımından Türk saray mimarisi özelliklerini yansıtan İshak Paşa Sarayı³⁹ süslemelerde Büyük Selçuklu, Osmanlı ve diğer Avrupa üsluplarıyla (Gotik, Barok, Rokoko, Ampir) yerel özelliklerin ve bölge sanatının bir arada görüldüğü eklektik bir üslubun varlığını ortaya koymaktadır.⁴⁰

34- M.AKOK, a.g.e., s.34.

35- H.GÜNDOĞDU, Doğubayazıt, s.31.

36- Ş.TALİ, "İshak Paşa Camii ve Türk Sanatındaki Yeri", Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri, İstanbul, 2004, s.276.

37- H.ÖZKAN, "İshak Paşa Sanı Türbesi Üzerindeki Bölgesel Etkiler", Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri, İstanbul, 2004, s.313.

38- H.GÜNDOĞDU, Doğubayazıt, s.49.

39- H.YURTTAŞ, a.g.e., s.253-266.

40- H.GÜNDOĞDU, Osmanlı, s.19.

IV- Eski Eleşkirt İlçesi (Toprakkale)'nde Bulunan Osmanlı Dönemi Yapıları

Ağrı'da Osmanlı mimarisinin izlerinin görüldüğü bir diğer önemli yer de Eski Eleşkirt ilçe merkezinin bulunduğu Toprakkale Köyü'dür. Eleşkirt ilçe merkezine 14 km. uzaklıkta bulunan Toprakkale Köyü, Eleşkirt ovasının kuzeybatı ucunda, eski Bayezid yolu kavşağında yer almaktadır. Urartu döneminde de önemli bir konuma sahip olan Toprakkale'de bu döneme ait bir de höyük bulunmaktadır.

İlk defa Yavuz Sultan Selim'in 1514 Çaldıran Seferi sırasında Osmanlı topraklarına katılan Toprakkale (Toprak-Hisar), kısa bir süre Osmanlıların elinden çıkmışsa da Kanuni Sultan Süleyman'ın 1533 tarihli İrakeyn seferi ile tekrar Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir. Bölge Osmanlılarla Safeviler arasında birkaç kez daha el değiştirmiş, kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine geçişi 1578 tarihinde olmuştur. Osmanlı döneminde Bayezit Sancağı'na bağlı bir kaza merkezi olmuş, ⁴¹ 1925 yılında ilçe merkezinin Eleşkirt (Zedikan)'a taşınmasıyla Eleşkirt'e bağlı bir köy durumuna gelmiştir. ⁴² Osmanlı döneminde oldukça mamur bir kaza merkezi olan Toprakkale XIX. yüzyıl başında bölgeye gelen yabancı seyyahların da ilgisini çekmiş ve seyahatnamelerinde yer vermişlerdir.⁴³

IV-1.Toprakkale Köyü Camii: Toprakkale'de Osmanlı döneminden günümüze ulaşan en önemli yapı Toprakkale Köyü Camii'dir. Cami, köyün kuzeybatısında, XIX. yüzyılın başına kadar sağlam bir kaleyi de üzerinde barındıran Urartu dönemine ait höyüğün eteklerinde yer almaktadır (Resim.13). Caminin güney ve batı taraflarında bir de hazire yer almaktadır. Sonraki dönemlerde köyün mezarlığına dönüştürülen bu bölümde Osmanlı dönemine ait birçok mezar bulunmaktadır. Oldukça kaliteli ve düzgün bir işçiliğe sahip olan bu mezarlara ait taşların birçoğu kırılarak sağa sola atılmıştır (Resim.14).

Caminin giriş kapısı üzerinde kartuşlar içine yazılmış dört satırlı Arapça bir kitabe yer almaktadır (Resim:3). ⁴⁴

Okunuşu ve Türkçesi Şöyledir:

“Kad-benâ Miraz bin Abdi lil-âkifin
Hâzâ el-firdevs ve rahmete lil-âlemin
Câe tariha men bed'a lil abidin
Lehimâ fedhuluha biselam eminin

“Abdi oğlu Mirza, iktifa edenler için bina etti.

Bu yer Firdevs olacak ve Allah'ın rahmeti üzerine olsun.

Onun tarihini ibadet edenler için söyledi. (1099).

Onlara, 'Girin oraya esenlikle, güven içinde' denilir.”⁴⁵

Kitabeden anlaşıldığı kadarıyla cami Abdî oğlu Mirza tarafından (H.1099) M.1688 yılında yaptırılmıştır (Resim.15).

41- M.F. KIRZIOĞLU, Osmanlıların Kafkas İllerini Fethi (1451-1590), Ankara 1993,s.318;
B.Y.HATUNOĞLU-A.GÜL, a.g.e., s.54,78-79.

42- İ.ALPAŞLAN, Her Yönü İle Ağrı, Ankara, 1995,s.106.

43- P.A.JAUBERT, s.63.

44- _____ Kur'an-ı Kerim, Hier 46.

45- A.H.SEMERCİOĞLU, a.g.e., S.985; Vakıf Abideler, s.195; İ.ALPAŞLAN, Her Yönü İle Ağrı, s.106.

Küçük ölçüler sahip cami 12.50 m. x 12.50 m ebatlarında kare plânlı, sivri kemerli basık tromplara oturan tek kubbeli bir yapıdır. Köşelerde kesme taş, diğer kısımlarda moloz taşın kullanıldığı caminin önünde, orijinalden yarısı kalan ve sekiz ahşap direk üzerine oturan, yarım tekne tonoz şeklinde ahşap üst örtüye sahip bir sundurma yer almaktadır (Çizim.4). Bu bölümün yanları daha sonra kapatılmış ve önüne bir ek bölüm inşa edilmiştir.

Orijinalde bir minaresinin bulunup bulunmadığı bilinmeyen caminin kuzey-doğusunda yer alan bugünkü minaresi son dönemde yapılmıştır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1968 yılında onarılan caminin beden duvarlarında yer alan derzler çimento ile doldurulmuştur.⁴⁶ 1.88 m. kalınlığındaki beden duvarlarında toplam altı pencere bulunmaktadır. Ayrıca sekizgen kubbe kasmağının yüzeylerinde birer atlamalı yerleştirilmiş dört adet pencere daha bulunmaktadır. Tromp geçişli kubbenin üzeri onarımlar sırasında sac ile kaplanmıştır.

Kuzey cephenin tam ortasında yer alan giriş kapısı düzgün kesme taştan yapılmıştır. Birkaç süsleme kuşağı dışında fazla özelliği yoktur. Basık kemerli, çift kanatlı ahşap bir kapı ile geçilen cami iç mekânı sade bir yapıya sahiptir. Kare mekânı örten 8.20 m. çapındaki kubbe, köşelerde basık, hafif sivri kemerli tromplara oturmaktadır. Özellikle beden duvarlarının bölgesel etkiler nedeniyle kısa tutulması geçişleri eğimli birer tonoz şekline dönüştürmüştür. Trompların oturduğu kemerler duvarlarda da tekrarlanarak sekize tamamlanmıştır. Kemer üzengi taşlarında basit iri mukarnas şekillerine yer verilmiştir.

Taş mihrap eksene göre hafif sola kaymış yuvarlak bir nişe sahiptir. En dışta giriş kapısındaki geometrik bir bordür mihrabı çerçevelemektedir. Mihrabın yaşmağı istiridye şeklinde düzenlenmiştir. İstiridye yivlerinin başlangıcında bir gülbezek motifi bulunmaktadır. Ahşap minber orijinal olmayıp basit bir yapıya sahiptir (Resim.16).

Toprakkale Köyü Camii, Osmanlı mimarisinde çok sayıda kullanılan kare mekânlı, tromp geçişli, tek kubbeli bir yapıya sahiptir.⁴⁷ Osmanlı mimarisinin yayıldığı tüm bölgelerde benzer pek çok örneğe rastlamak mümkündür. Ancak Toprakkale Köyü Camii, tarihi ve coğrafi bakımdan sürekli ilişki içerisinde olduğu Eski Beyazıt Kale Camii (XVII?)⁴⁸ ile çok daha yakın benzerlikler göstermektedir.

V- Hamur İlçesi'nde Bulunan Osmanlı Dönemi Yapıları

Osmanlı mimarisine ait izlerin yoğun olarak görüldüğü yerlerden birisi de Ağrı'nın Hamur ilçesidir. Hamur, Ağrı'nın en genç ilçesi olmasına rağmen tarihi çok eskilere uzanmaktadır. Güneye açılan bağlantı yolları üzerinde olması stratejik önemini artırmıştır.

V-1.Hamur Kalesi: Kale, ilçe merkezinin batısında, Hamur deresinin oluşturduğu derin vadinin kıyısında yalçın kayalar üzerinde oluşturulan geniş bir düzlükte kurulmuştur (Resim.17).

Kimler tarafından ve ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmemekle beraber konumu ve mimari özellikleri göz önüne alındığında ilk yapımının Urartulara kadar uzandığı tahmin edilmektedir.

İlçedeki yaşlıların anlattıklarına göre 1914 yılında 1 m. büyüklüğünde dikdörtgen, yassı bir taş üzerinde yazılmış bir kitabenin olduğu ve I.Dünya savaşından sonra kitabenin kaybolduğu söylenilmektedir. Kitabenin mahiyeti bu gün bilinmemekle beraber Urartu dönemine ait çevredeki çoğu kale ve mezar anlarında görünen büyük boy kitabeleri hatırlatması Urartu döneminden kalmış olması fikrini kuvvetlendirmektedir.

46- Vakıf Abideler, s.195.

47- Bkz. O. ASLANAPA, a.g.e, s.237, 264-265, 288-289.

48- G.GOODWIN, a.g.e, s.307.; A.A.BAYHAN, a.g.e., s.279,290.

Türklerin Anadolu'ya yaptıkları akınların bir yolu da Hamur üzerinde olması Bargiri (Muradiye), Erciş ve Adilcevaz kaleleri ile birlikte bu kalenin de bir üs olarak kullanılmasına neden olmuştur.

XIV. yüzyıl boyunca Karakoyunlular ve Akkoyunlular arasında el değiştiren bölgede Hamur Kalesi ile birlikte birçok kalenin Akkoyunlular tarafından onararak kullanıldığı XVII. yüzyıl ortalarında bölgeyi gezen Evliya Çelebinin Seyahatnamesinden anlaşılmaktadır.

Kale, Osmanlılar döneminde sınırdaki bulunduğu için sık sık baskınlara ve savaşlara maruz kalmış, eski önemini yitirerek daha çok bir sınır gözetleme kulesi olarak kullanılmıştır. İmparatorluğun son dönemlerinde de bölgede türeyen ayanların adeta şatosu olarak kullanılmıştır. Osmanlı-Rus savaşları ve I.Dünya savaşı ile birlikte tamamen tahrip olan kalenin düzgün yontulmuş taşları son dönemlerde bölge halkı tarafından sökülerek başka yapılarda kullanılmıştır.

Kalenin mimari yapısı hakkında kesin bir bilgi edinmek güçtür. Özellikle dış surların tamamı yok olmuş günümüze bir iz ulaşmamıştır. Sadece iç kaleye ait platform ve bazı duvar kalıntıları günümüze ulaşmıştır.

İç kale; konumu itibarı ile batı tarafı yalçın kayalıklar oturtulmuş diğer tarafları ise derince kazılmış bir hendekle asıl zeminden ayrılarak oluşturulan düz bir platform üzerinde kurulmuştur. Giriş kapısı güney-doğu yönünde olup zemine yukarıya doğru hafif bir meyille bağlanmıştır. İç kalenin batı duvarları kayalıklar üzerinde bulunduğu için bir bölümü tahrip edilmeden günümüze ulaşmıştır. Buradaki düzgün kesme taş işçiliğine bakıldığında mimari dokunun son derece itinalı olduğu anlaşılmaktadır. Kalenin içindeki yapılar zemin seviyesinden itibaren söküldüğünden mahiyetleri ve mimari özellikleri anlaşılmamaktadır.

Kalenin 400 m. güneydoğusunda yüksek bir tepe üzerinde gözetleme kulesinin kalıntıları bulunmaktadır. Bu tür gözetleme kuleleri çevredeki diğer kalelerde de bulunmaktadır.

V-2. Şoşik Kalesi: Hamur ilçe merkezinin doğusunda bulunan kale Aladağ'ın bir uzantısı olan ve üzerinde bulunan Şoşik dağından adını alır. Ağrı şehir merkezine 20 km. uzaklıkta bulunan Şoşik (Karlıca) Köyü'ne hâkim bir kayalık üzerine kurulan kalenin üç tarafı uçurumlarla çevrili olup ateşli silahların bulunmasından önceki Ortaçağın müstahkem kalelerini andırır bir tarzda inşa edilmiştir (Resim.18).

Kalenin ilk yapımı hakkında kesin bir bilgimiz yoksa da konumu ve inşa tarzı bölgedeki diğer Urartu kaleleri ile büyük benzerlik göstermektedir. XVII. yüzyıl ortalarında bölgeye gelen ünlü seyyah Evliya Çelebi seyahatnamesinde bölgedeki diğer kaleler gibi bu kaleyi de Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın oğlu Ziyadüddin'e mal etmektedir.⁴⁹ Evliya Çelebi seyahatnamesinde kale beyi Caşidin'in isyanını, Melek Ahmet Paşa'nın kaleyi kuşatmasını ve bu kuşatmadan sonra kale beyinin Maku kalesine sığınmasını uzun uzadıya anlatmaktadır. O dönemdeki mimari yapısından pek bahsetmemekle beraber dört köşe, mamur ve küçük bir yapıya sahip olduğunu anlatmaktadır.

Kaleye çıkmak için blok taşlardan basamaklar yapılmıştır. İnşa edildiği platform güneydoğu-kuzeybatı istikametine doğru uzanır ve üç tarafı derin uçurumlarla çevrilidir. Asıl iç kale 10 x 20 m. ebatlarında olup etrafı doğal kayalardan da faydalanılarak dış surlarla kuşatılmıştır. Bu gün dış surların hemen hemen tamamı harap durumda olup, batı tarafında birer metre genişliğinde iki burç kalıntısı dışında pek bir şey kalmamıştır. Bu burçların gözetleme amaçlı olduğu sanılmaktadır. Dış surların yapımında moloz taş ve Horasan harcı kullanılmıştır.

49- Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Çev. Z. DANIŞMAN) CİLT III, İstanbul, 1976, s.221.

Dikdörtgen planlı iç kale, çevrede pek rastlanılmayan yumru biçimli ve özenli bir işçiliği ile inşa edilmiştir. İç teşkilatın tamamı tahrip olmakla birlikte bazı bölmelerin kalıntıları günümüze ulaşmıştır. Ancak bu bölümlerin fonksiyonları tam olarak anlaşılmamaktadır. Günümüze ulaşan batı cephesindeki 10 m. genişliğindeki duvarın köşeleri hafif pahlanmış durumdadır. Duvarın inşa şekline göre hayli yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

İç kalenin dışında kuzeybatı yönünden sonradan yapıldığı anlaşılan ve kale ile farklı malzeme özelliği gösteren düzgün kesme taş işçilikli dikdörtgen küçük bir yapı mevcuttur. Üst örtüsü beşik tonoz şeklindedir. Giriş kısmı ve üstü tamamen tahrip olduğundan mahiyeti tam olarak anlaşılamamaktadır. Ancak formu itibari ile bir ibadethane olma olasılığı vardır.

Kalenin eteklerindeki kayalıklarda oyuk şeklinde kör kuyu denilen bölmeleri de mevcuttur. Ayrıca dere tarafından gizli bir tünelle ulaşılan bir geçit de mevcuttur. Kalenin 2 km. karşısında başka bir tepe üzerinde inşa edilmiş bir gözetleme kulesi de mevcuttur. Yöre halkı kale beyinin bu küçük kaleyi kızı için yaptırdığını rivayet ederler. Ancak bu kuleler Anadolu kale mimarisinde gözetleme amacı ile her zaman inşa edilmişlerdir.

V-3. Hamur Kümbeti: Osmanlı türbe mimarisinin Doğu Anadolu'daki en ilginç yapılarından birisi Hamur Kümbeti'dir. Kümbet, ilçe merkezinin kuzey-doğusunda, ilçenin kurulduğu vadiye hâkim durumda bulunan mezarlığın ortasında yer almaktadır (Resim.19).

Kim tarafından ve ne zaman yaptırıldığı kesin olarak bilinmemekle beraber, ilçenin eski yerlilerinden Abdullah Aziz KAYAN'ın anlattıklarına göre, Bayezid'deki sarayın banisi olan İshak Paşa'nın torunlarından İbrahim Paşa türbeyi çok sevdiği ölen çocukları için yaptırmıştır

⁵⁰
Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Mahmut Paşa'nın 1806 yılında vefat etmesinden sonra kardeşi İbrahim Paşa'nın Bayezid sancağına tayin edildiğine ait bir kayıt vardır. ⁵¹ Ayrıca, 1805-1806 yılları arasında bölgeye gelen Fransız gizli ajanı Jaubert, seyahatnamesinde konakladığı Toprakkale'nin beyi İbrahim Paşa adlı birisinden söz etmektedir. Jaubert, İbrahim Paşa'nın Mahmut Paşa'nın vebadan ölmesiyle Bayezid'e hâkim olduğunu belirtir. ⁵²

Abdullah Aziz KAYA'nın adı geçen makalede sözünü ettiği İbrahim Paşa Başbakanlık Osmanlı Arşiv kayıtlarında ve Jaubert'in seyahatnamesinde bahsedilen İbrahim Paşa olması gerekir. İbrahim Paşa muhtemelen o sıralarda salgın olan veba hastalığından ölen ailesi için, daha önce bey bulunduğu bölgenin önemli bir merkezi olan Hamur'da bu kümbeti yaptırmış olması gerekir.

Kümbetin yapım tarihi ile ilgili giriş kapısı üzerinde yer alan kitabenin alt kısmında sene ibaresi okunmakta ancak üzerindeki tarihi belirten rakamlar tamamen tahrip edildiğinden okunamamaktadır. Ancak rakamların izlerine dikkatli bakıldığında Arapça 1227 tarihi belli olmaktadır (Resim.20). Bu tarihte M.1812-1813 yıllarına denk gelmektedir. Başbakanlık Osmanlı arşivi ve Jaubert'in seyahatnamesine göre 1806'dan sonra Bayezid beyi olan İbrahim Paşa'nın ölen ailesi için yaptırdığı bu kümbet mimari ve süsleme özellikleri ile yapım tarihi hakkındaki fikirlerimizi doğrular niteliktedir.

Hamur Kümbeti 11.50 x 4.70 m. boyutlarında dikdörtgen bir yapıya sahip olup giriş avlusu ve asıl mezar odasından oluşmaktadır. Giriş kısmını 1 asıl mezar odasını 4 adet mazgal pencere aydınlatmaktadır. Her iki bölümün üzeri içten aynalı tonoz dıştan balıksırtı biçiminde bir üst örtü ile örtülmüştür (Çizim.5).

50- İALPASLAN, "Hamur Kümbedi ve Hakkındaki Rivayetler", Hâkimiyet Gazetesi, Ağrı (20 Haziran 1978), S.4059.

51- M.İNBAŞI, "Çıldır Beylerbeyleri: I.İshak Paşa ve II. İshak Paşa", Güneşin Doğduğu Yer: Doğubeyazıt Sempozyumu Bildirileri, İstanbul, 2004, s.196.

52- P.A.JAUBERT, a.g.e., s.32-63.

Türk-İslam türbe mimarisinden farklı bir tarzdan inşa edilen yapı, uzaktan bakıldığında adeta bir sanduka görünümü vermektedir. Yapının genelinde düzgün kesme taş işçiliği kullanılmıştır. Türbenin gövdesinde yer alan siyah bazalt kuşaklar dışındaki kirlili beyaz tüf taşlar Doğubeyazıt İshak Paşa Sarayı ile bir malzeme birliği göstermektedir.⁵³

Kümbetin içi de dışı gibi sade tutulmuştur giriş kapısının açıldığı avlu bölümü güney duvarında sivri kemerli bir çiralık ve doğu duvarında da bir mazgal pencere bulunmaktadır. İçeriden bir aynalı tonozla örtülen bu bölümdeki mezar tamamen tahrip edilmiş olup İbrahim Paşa'nın kardeşi Yusuf Bey'e aittir.⁵⁴

Dikdörtgen bir yapıya sahip olan asıl mezar odasının doğu ve batı duvarlarında ikişer mazgal pencere bulunur. Batı duvarında avludaki çiralığa benzer birde çiralık, içeride dört mezar bulunmaktadır. Ancak tamamen tahrip edilen mezarlardan birkaç parça mezar taşı ulaşabilmiştir. Mezar taşları üzerinde Türk sanatında hemen hemen her dönemde kullanılan kıvrık dal, rumi, palmet ve lotus çiçeklerinden meydana gelen bitkisel kompozisyonlar yer almaktadır (Resim.21).

VI-Değerlendirme ve Sonuç

Yukarıda adını zikrettiğimiz bu eserlerin dışında Patnos Süleymankümbet Köyü Kümbeti⁵⁵, Diyadin Kalesi⁵⁶, Tutak Atabindi Köyü Yavuz Sultan Selim Köprüsü, Tutak Alacahan Köyü Kervansarayı⁵⁷ kayıtlarda adı geçen fakat günümüze ulaşmayan diğer Osmanlı yapılarıdır.

XVI. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı hâkimiyetine giren Ağrı ve çevresi sarnamelerden de anlaşılacağı üzere hızlı bir yapılanma süreci içine girmiş ve kısa sürede oldukça bayındır bir hale gelmiştir. Ancak bölgenin sınırda olmasından dolayı mevcut eserler Osmanlı-Rus ve Osmanlı-İran savaşları ile büyük bir tahribata uğramıştır. Bölgede İshak Paşa Sarayı dışındaki diğer Osmanlı yapıları iyi korunamamıştır. Define avcılarının ve eski eser düşmanlarının tahribatlarına sürekli maruz kalan bu eserlerin bir an önce onarılarak gelecek nesillere ulaştırılması sağlanmalıdır.

53- G.GAODWIN, a.g.e., s.406.

54- İ.ALPAŞLAN, Hamur, S.4059.

55- IV. Murad'ın İran Seferi sırasında bir hata sonucu öldürülen köyün beyi Süleyman Bey için yaptırılan kümbet 1834 yılındaki depremde yıkılmıştır. Bkz. A.H.SEMERCİOĞLU, a.g.e., S.1009; ALPAŞLAN, Atatürk, s.4.

56- Günümüze ulaşmayan bu kale Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'ne göre Akkoyunlu hükümdarı Ziyaüddin yaptırmıştır. Bkz. Seyahatname, s.321.

57- İ.ALPAŞLAN, Cumhuriyetin 75. Yılında Ağrı, Ankara, 1998, s.78.

KAYNAKÇA

AKOK, Mahmut, "Ağrı Doğubayazıt İshak Paşa Sarayı Rölevesi ve Mimarisi", Türk Arkeoloji Dergisi, S.X-2, Ankara,1961, s.30-48.

ALPASLAN, İsmet, "Hamur Kümbedi ve Hakkındaki Rivayetler", Hâkimiyet Gazetesi, Ağrı (20 Haziran 1978), S.4059.

ALPASLAN, İsmet, Atatürk Yılında Ağrı, Ankara,1982.

ALPASLAN, İsmet, Her Yönü İle Ağrı, Ankara, 1995.

ALPASLAN, İsmet, Cumhuriyetin 75. Yılında Ağrı, Ankara, 1998, s.78.

Anonim, Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler I, İstanbul, 1972.

ARSEVEN, C.Esat, Türk Sanatı, İstanbul, 1970.

BAYHAN, A.Ali, "Eski Bayezid Camii hakkında Düşünceler", Güneşin Doğduğu Yer: Doğubeyazıt Sempozyumu Bildirileri, İstanbul, 2004, s.279-290.

BAYRAKTAR, M.Sami, "Eski Doğubayazıt'ta (Bayezid) İshak Paşa Sarayı Mezarlığı ve Mezarlık Mescidi", Güneşin Doğduğu Yer: Doğubeyazıt Sempozyumu Bildirileri, İstanbul, 2004, s.325-352.

BELLİ, Oktay, "Urartular" Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, C.1, İstanbul, 1982, s.155-156.

BELLİ, Oktay, "Kuzeydoğu Anadolu'da Erken Demir Çağı'na Ait Kale ve Nekropollerin Araştırılması", Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi, Ankara, 2000, s.366-368.

BELLİ, Oktay, "Doğubayazıt Bölgesinde Tunç Çağı Kalelerinin Araştırılması", Güneşin Doğduğu Yer: Doğubeyazıt Sempozyumu Bildirileri, İstanbul, 2004, s.27-40.

BİNGÖL, Yüksel, İshak Paşa Sarayı, Ankara 1999.

CEYLAN, Alpaslan, "Doğubayazıt'ın Eskiçağ Tarihine Bir Bakış (İlk Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na)", Güneşin Doğduğu Yer: Doğubeyazıt Sempozyumu Bildirileri, İstanbul, 2004, s.41-50.

ÇETİN, Yusuf, "Bayezid Kalesi Tarihi ve Mimarisi", Güneşin Doğduğu Yer: Doğubeyazıt Sempozyumu Bildirileri, İstanbul, 2004, s.205-214.

DAYI(DERİNSU), Esin, "Geçmişten Günümüze Doğu Bayezit Bölgesinde Siyasi Gelişmeler", Güneşin Doğduğu Yer: Doğubeyazıt Sempozyumu Bildirileri, İstanbul, 2004, s.135-144.

DİNÇOL, Ali M., "Yeni Urartu Yazıtları ve Yazıt Parçaları", Anadolu Araştırmaları 11, İstanbul, 1989, s.137-148.

ERİM, Gazanfer, "İshak Paşa Sarayı", Türkiyemiz, S.22, Ankara,

Evlîya Çelebi Seyahatnamesi (Çev.Z.DANIŞMAN) CİLT III, İstanbul, 1976.

EYİCE, Semavi, "İshak Paşa Sarayı", Türk Ansiklopedisi, C.XX., Ankara, 1972, s.234-235.

FAURE, A.Le, Historie de La Guera d'Orient,1877.

Feridun Bey,Münşeat-ı İstanbul, 1274.

GÜNDOĞDU, Hamza, "Osmanlı Hanedan Sarayları Hakkında Bir Deneme ve Doğubayazıt'ta İshak Paşa Sarayı", Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, S.14, Erzurum, 1986, s.1-35.

GÜNDOĞDU, Hamza, Doğubayazıt İshak Paşa Sarayı, Ankara, 1991.

HATUNOĞLU, B. Yalçın-GÜL Abdulkadir, Ağrı İli ve Havalisi Tarihi, Ağrı, 1999.

İNBAŞI, Mehmet, "Çıldır Beylerbeyleri: I.İshak Paşa ve II. İshak Paşa", Güneşin Doğduğu

- Yer: Doğubeyazıt Sempozyumu Bildirileri, İstanbul, 2004, s.183–196.
- JAUBERT, P. Amédé, Voyage Armenie Et En Persé, Paris,1810.
- KIRZİOĞLU, M.Fahrettin, Kars Tarihi, Ankara 1955.
- KIRZİOĞLU, M.Fahrettin, Osmanlıların Kafkas İllerini Fethi (1451–1590), Ankara 1993.
- KIRZİOĞLU, M.Fahrettin, “Ağrı”, Turizm Bülteni, S.51, Ocak 1996, s.5.
- KONYAR, Enver, “Demir Çağında Doğubeyazıt ve Çevresi”, Güneşin Doğduğu Yer: Doğubeyazıt Sempozyumu Bildirileri, İstanbul, 2004, s.51–72.
- OLLIER,E., Cassell’s Illusytrated history of the Russo-Türkish was., London, 1878.
- ÖZFIRAT, Aynur, Doğu Anadolu Yayla Kültürleri (M.Ö. II. Bin Yıl), İstanbul, 2001.
- ÖZFIRAT, Aynur, “Ağrı Dağı Arkeolojik Yüzey Araştırması”, Güneşin Doğduğu Yer: Doğubeyazıt Sempozyumu Bildirileri, İstanbul, 2004, s.89–102.
- ÖZKAN, Haldun, “İshak Paşa Sarı Türbesi Üzerindeki Bölgesel Etkiler”, Güneşin Doğduğu Yer: Doğubeyazıt Sempozyumu Bildirileri, İstanbul, 2004, s.311–324.
- SEMERCİOĞLU, A.Haydar, “Ağrı İli ve Ağrı Tarihi”, Mesuliyet Gazetesi, Ağrı, 2 Temmuz 1966, S.1009.
- SÖNMEZ, Zeki, “Bayezid Sancakbeyi Mahmut Paşa’nın Tarihi Kişiliği ve Erzurum’da Bulunan Türbesi Üzerine Bazı Notlar”, Mimarlık Tarih ve Restorasyon Enstitüsü Bülteni, S.13–14, İstanbul, 1981, s.6.
- SÖZEN, Metin, Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan, İstanbul, 1975.
- TALİ, Şerife, “İshak Paşa Camii ve Türk Sanatındaki Yeri”, Güneşin Doğduğu Yer: Doğubeyazıt Sempozyumu Bildirileri, İstanbul, 2004, s.267–278.
- TEXIER Charles, Description del’Armenie la Perse et la Mésopotamie, 2Bde., Paris 1939.
- ÜNSEL, Ziya, “İshak Paşa Sarayı”, Türk Tarih Mecmuası, S.4, Ankara, 1965, s.45.
- VANDENBURCH, Die Heutige Türkei, Leipzig,1882.
- YURTTAŞ, Hüseyin, “Türk Saray Mimarisi İçerisinde İshak Paşa Sarayı’nın Yeri”, Güneşin Doğduğu Yer: Doğubeyazıt Sempozyumu Bildirileri, İstanbul, 2004, s.253–266.

RESİMLER

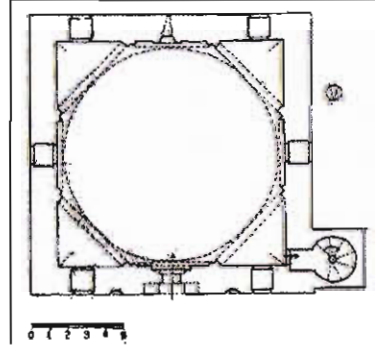
Resim 1. Eski Bayezid kalesi ve Eski Bayezid Camii

Resim 3. Eski Bayezid Camii

Resim 4. Caminin giriş kapısı ve üzerinde yer alan kitabelik

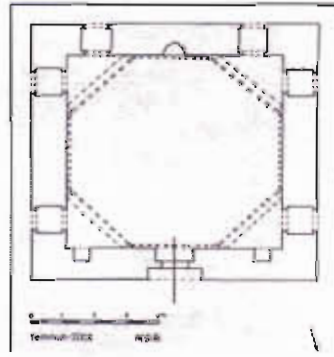
Çizim. 1. Eski Bayezid Camii planı

Resim 5. Eski Bayezid Camii harim kısmı ve mihrabın görünüşü

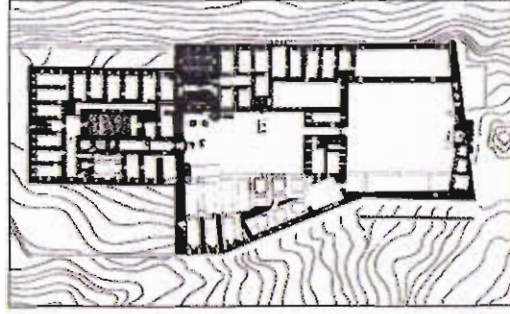
Resim 6.İshak Paşa Sarayı Mezarlık Mescidi

Çizim 2. Mezarlık Mescidi planı (M.S.Bayraktar'dan)

Resim 7. Doğubeyazıt İshak Paşa Sarayı

Çizim 3. Doğubeyazıt İshak Paşa Sarayı planı (Y.Bingöl'den)

Resim 8. İshak Paşa Sarayı ana giriş taç kapısı

Resim 9. Sarayın ikinci avluya açılan taç kapısı

Resim 10. Selamlık odalarından ortada olanın ahşap konsollar

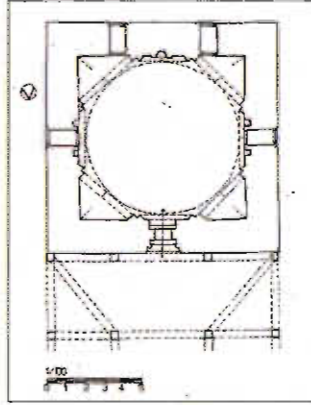
Resim 11. Saray camisi ve türbenin görünüşü

Resim 12. Harem taç kapısı

Resim 13. Toprakkale Köyü Camii ve Urartu dönemine ait höyük

Çizim 4. Toprakkale Köyü Camii planı

Resim 14. Toprakkale Köyü Camii ve haziresi

Resim 15. Giriş kapısı ve üzerinde yer alan yapım kitabesi

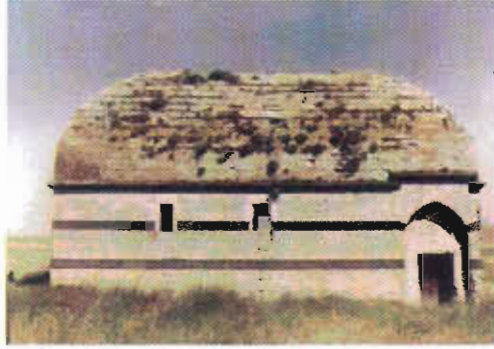
Resim 16. Caminin taş mihrabı

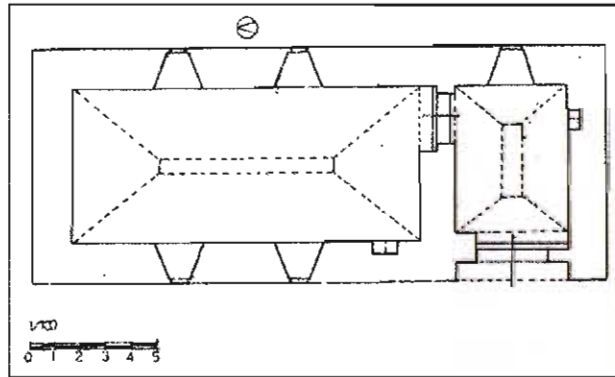
Resim 17. Hamur Kalesi'nin güneyden görünüşü

Resim 17. Hamur Kalesi'nin güneyden görünüşü

Resim 19. Hamur Kümbeti

Çizim 5. Hamur Kümbeti planı

Resim 20. Kumbetin giriş kapısı üzerinde yer alan yapım kitabesi

Resim 21. Kumbetin mezar taşlarına ait parçalar.